

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT

Portugál pillantások a vasfüggöny mögé 1974 előtt és után*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.1>

Portugália jelenkori történetének kitüntetett éve az 1974-es esztendő. Ekkor ért véget a hosszú tekintélyuralmi rendszer, mely meghatározta a 20. századi portugál történelmet.¹ Lezárult a század legkitartóbb diktatúrája, a portugál autoritarizmus, s ezzel a lisszaboni politika radikálisan új irányt vett. Ezért a portugálok egészen más szemmel pillantottak az úgynevezett vasfüggöny mögé az említett év április 25-én kirobbant szegfűs forradalmat megelőzően, mint utána. Ritkán volt alkalmuk erre, és leginkább csak könyvek vagy a sajtó² segítségével, ezért mindkét korszakból van néhány publikált forrásunk, melyek minden bizonnyal segítették a korabeli portugál érdeklődőt betekinteni a szocialista országok zárt világába.

* Jelen tanulmány a Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell? című országos jelenkortörténeti konferencia (Miskolci Egyetem, 2022. szeptember 1-3.) Imázsépítés és -rombolás. Kádárizmus a vasfüggönyön túlról című paneljében elhangzott előadás jelentősen bővített, szerkesztett változata.

¹ A téma magyar nyelvű irodalmáról SZILÁGYI Ágnes Judit: Válogatott bibliográfia a Salazar-korszak és a szegfűs forradalmat követő események magyar nyelvű forrásaiból és szakirodalmából. In: José Hermano SARAIVA: *Portugália rövid története*. Equinter Kiadó, Budapest, 2010. 355.

² Köszönet Takács Róbertnek, aki felhívta a figyelmemet arra a levéltári anyagra, mely portugál újságírók magyarországi látogatásait jelzi már az 1960-as évek elején. Külföldi újságírók Magyarországon. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) KÜM SFO, XIX-A-24b 15. doboz.

A szegfűs forradalom előtt

António de Oliveira Salazar (1889–1970), a radikálisan anti-kommunista politikus a portugáliai Új Állam (*Estado Novo*) létrehozója és évtizedeken át központi alakja volt, miniszterelnök-diktátorként 1932-től 1968-ig. Utóda és politikai örökségének folytatója egy közeli munkatársa, Marcello Caetano (1906–1980) lett a miniszterek tanácsának elnökeként 1968 és 1974 között. Az ő Szociális Államát (*Estado Social*) óvatos reformizmus jellemezte a „megújulás a folytonosságban” (*renovação na continuidade*) jelszó jegyében. Ez volt az úgynevezett *marcelizmus* vagy a marcellói tavasz (*Primavera Marcelista*), az a korszak, melynek végén Portugália – a nyugat-európai országok között talán utolsóként – nyitni próbált a szocialista országok felé. Ebben a kontextusban Magyarország is megjelent, bár nem az érdeklődés önálló terepeként, hanem leginkább a keleti blokk részeként.

Könyvsorozat a portugál megújulás kérdéseiről

A késő *marcelizmus* óvatos reformjai jegyében az intellektuális elit is bizonyos szabadságot kapott, és korábban nem tematizálható kérdéseket vehetett fel a nyilvánosságban. Így indult el az a társadalomtudományi könyvsorozat, amely *Ser ou não ser* (Lenni vagy nem lenni) főcímmel közéleti szereplők véleményét gyűjtötte össze egyes aktuális kérdésekről. Szerkesztője José Silva Pinto (1942)³ újságíró és kommunikációs szakember volt, kiadását pedig az Editora Arcádia vállalta, mely 1973-ban, a sorozat indulásának évében mindjárt négy kötetet is kihozott, olyan problémákat járva körül a diktatúra keretei között, de ellenzékiek bevonásával, mint a képviselői demokrácia, a parlamentarizmus (1. kötet: *Ser ou Não*

³ 1963-ban kezdte pályáját a diktatúra cenzurális viszonyai között, és az újságírói szindikátus titkáráként a korporatív kamara tagja is volt. 1975-ben viszont már a májustól megjelenő népszerű (70-80 ezres példányszámú) *O Jornal* című közéleti hetilap alapítói között találjuk. A független, baloldali demokratikus elkötelezettségű szerkesztőség a korszak legkiválóbb újságíróit tömörítette, és igen nagy szerepet játszott a portugál sajtó megújításában, dinamizálásában. A legendás orgánum eredeti formájában 1992-ig működött.

Ser Deputado – Képviselőnek lenni, vagy nem lenni); a tőzsde szerepe (3. kötet: *Ser ou Não Ser pela Bolsa* – Kell-e tőzsde, vagy nem); vagy az egypártrendszer kérdése (4. kötet: *Ser ou Não Ser pelo Partido Único* – Egyetlen párt legyen, vagy több). Ez utóbbi kötet szerkesztője, előszavának szerzője, António Valdemar⁴ (1938) volt, a neves újságíró, aki ekkoriban a *Lenni vagy nem lenni* sorozatot gondozó Editora Arcádiánál tevékeny szerepet vállalt egy másik emblemikus vállalkozásban is, António de Spínola (1910–1996) tábornok *Portugal e o futuro* (Portugália és a jövő) című kötetének megjelentetésében. Mint az közismert, ez a mű aztán jelentős szellemi előkészítője lett a szegfűs forradalomnak.⁵ A sorozat egyébként túlélte a politikai változásokat, és 5. kötete *Ser ou Não Ser pelo Amor Livre* (A szabad szerelem pártján, vagy ellene) címmel jelent meg, már 1975-ben. E problémát csak a katolikus erkölccsel szorososan összefonódott és rendkívül prűd salazari eszmerendszer kizárólagosságának megszűnése után lehetett ilyen módon felvetni. A kötethez a kérdéseket maga a sorozatszerkesztő, José Silva Pinto állította össze, az előszó szerzője pedig Maria Teresa Horta (1937) volt, az 1972-ben még írásaiért eljárás alá vont⁶ költő, író, újságíró, a diktatúrával szembeni ellenállás ismert alakja. Persze

⁴ Írói álnév, eredetileg az Azori-szigeteken született José Stone de Medeiros Tavares. 1959-től dolgozott lisszaboni lapoknál. Iskolatársa és jó barátja volt Mário Soares (1924–2017) szocialista párti politikus, aki 1974 után kiemelkedő szerepet játszott a portugál újraderokratizálódás folyamatában.

⁵ A témáról magyarul olvasható SZILÁGYI Ágnes Judit–RACS Marianna Katalin: Portugália a demokratikus konszolidáció kezdeti szakaszában. Natália Correia és António de Spínola nézetei, 1974. április–szeptember. In: MAJOROS István et al. (szerk.): *Hindu istenek, szíami tigrisek. Balogh András 70 éves.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2014. 491–502.

⁶ Nagy feltűnést és nemzetközi visszhangot is keltett az író nő szerzőtársaival, Maria Isabel Barrenóval (1939–2016) és Maria Velho da Costával (1938–2020) közösen publikált esszéregénye, a *Novas Cartas Portuguesas* (Új portugál levelek), amely a patriarchális elnyomás kritikája mellett bírálta a diktatúrát és gyarmati háborúját. Szerepe volt az autoriter rendszer bukásának előkészítésében. A „három Mária”-ként híressé vált alkotókat 1972-ben erkölcselenség és pornográfia vádjával állították bíróság elé. A kötet születésére és az ellene indított eljárásra is emlékezik az író nő egy 2018-as interjújában: Andreia FRIAÇAS: Maria Teresa Horta: ”Se eu chorasse mostrava o ponto exato onde eles podiam enterrar a face” [Maria Teresa Horta: „Ha sírtam volna, azzal pontosan megmutatom nekik, hogy hová döfjék a kést”]. SAPO24, 12 mar 2018. Forrás: <https://24.sapo.pt/atuabilidade/artigos/maria-teresa-horta-se-eu-chorasse-mostrava-o-ponto-exato-onde-eles-podiam-enterrar-a-faca> (Letöltve: 2022. 08. 03.)

az ő szerepeltetése csak a diktatúra bukása után vált lehetségessé, bár már az előző, a forradalom előtt megjelent kötetekbe is bevontak mérsékelt ellenzékiet, mutatva, hogy a *marcelizmus* eltűr bizonyos bírálatot. Ez azonban csak a Szociális Állammal lojális közéleti szereplők megszólaltatásával együtt volt lehetséges.

A külügyminiszter projektje

Számunkra a legérdekesebb a sorozat 2. kötete, amely *Ser ou Não Ser por uma Abertura a Leste* (Legyen, vagy ne legyen nyitás keletre) címmel jelent meg 1973-ban. A témaválasztás háttérében a külügyminiszter, Rui Patrício (1932) tervei álltak. A fiatal politikust még Oliveira Salazar nevezte ki gyarmatügyi helyettes államtitkárnak (*Subsecretário de Estado do Fomento Ultramarino*) 1965-ben. 1970-ben pedig Marcello Caetano külügyminisztere lett. 1974 áprilisában véget is ért kormányzati pályája, braziliai emigrációba távozott. Ő volt az, aki a Szociális Állam kormányának tagjaként kezdeményezte a nyitást a kelet-közép-európai és a távol-keleti országok, valamint Kuba felé. Ezzel tovább kívánta dinamizálni az 1960-as években Portugáliában megindult és eredményes törekvést: „A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódását jól illusztrálja a GDP exporthányadának az 1960. évi 17%-ról 1973-ban 26%-ra történt megnövekedése. Ezzel egyidejűleg javultak Portugália világkereskedelmi pozíciói, részesedése a világexportban az 1960. évi 0,26%-ról 1973-ban 0,32%-ra emelkedett. A kivitel szerkezeti átalakulása a feldolgozott termékek, ezen belül elsősorban a könnyűipari cikkek javára ment végbe”⁷ – írta a magyar elemző az 1970-es évek végén az ibériai ország gazdaságáról.

A sikerek sem tudták elfedni Portugália pénzügyi és gazdasági nehézségeit, amit elsősorban az 1961-től⁸ kibontakozó gyar-

⁷ LOSONCZ Miklós: A portugál gazdaság fejlődési irányzatai. *Külgazdaság*, 1979/11. 60.

⁸ Portugália a diktatúra összeomlásáig ragaszkodott afrikai gyarmataihoz, külpolitikáját teljesen ennek rendelte alá, és erejét meghaladó anyagi áldozatokra kényszerült, hogy fegyverrel próbálja fenntartani plurikontinentális birodalmi jellegét. Figyelmen kívül hagyta a világpolitikai tendenciákat is: „A portugál és spanyol gyarmatok, valamint néhány kisebb francia, illetve brit birtok kivéte-

mati háború okozott. Ennek költségei a GDP több mint 40%-át emésztették fel évente.⁹ Ezért Lisszabon a további, térségünkre irányuló nyitásban is kereskedelmi diverzifikációs lehetőségeket keresett. Első lépésként a már korábban is meglévő (például Jugoszláviával), kétoldalú kapcsolatok bővítésére törekedett, főként az angolai kávé nagyobb volumenű eladásával. A gazdasági célokat tudományos és más kulturális, illetve technológiai együttműködéssel tervezte összekapcsolni.¹⁰ A távlati politikai célok között pedig megjelent a diplomáciai viszony rendezése is a szocialista országokkal, mint olyan nemzetközi politikai lépés, mely a diktatúra óvatos lazításaként illeszkedik az enyhülési folyamatba, ezzel Portugáliának a nyugat-európai rendszerbe való integrációját is segítheti.¹¹

A magyar–portugál diplomáciai kapcsolatokat M. Szebeni Géza kutatta levéltári források alapján.¹² Itt csupán annyit, hogy a két ország között 1945 óta szünetelt (bár formálisan nem szakadt meg) a hivatalos viszony, miután Lisszabon nem ismerte el a Szálasi-kormányt. A magyar követség felszámolása ugyanakkor

---

lével Afrika legtöbb országa néhány éven belül elnyerte függetlenségét. Egyedül az »Afrika évének« elkeresztelt 1960. évben 17 ország vált függetlenné s egyben ENSZ-tagállammá.» BÜR Gábor: A szubszaharai Afrika szerepe a Magyar Népköztársaság külpolitikájában. *Világtörténet*, 2021/3. 340.

⁹ SZILÁGYI Ágnes Judit–RACS Marianna Katalin: I. m. 496.

¹⁰ Armando de CASTRO: Introdução. As relações entre Portugal e os países socialistas na perspectiva das estruturas económico-sociais contemporâneas [Bevezetés. Portugália és a szocialista országok kapcsolatai a mai gazdasági, társadalmi körülmények között]. In: José Silva PINTO (coord.): *Ser ou Não Ser por uma Abertura a Leste* [Legyen, vagy ne legyen nyitás keletre]. Editora Arcádia, Lisboa, 1973. 7–17.

¹¹ Portugália „Alapító tagja volt a NATO-nak és a Nagy-Britannia által kezdeményezett Európai Szabadkereskedelmi Társulásnak (EFTA). [...] A portugál államminiszter 1962. május 18-án nyújtotta be országa csatlakozási kérelmét Couve de Murville-nek, az Európai Közösség soros elnökének. [...] A tárgyalások 1970. november 24-én meg is kezdődtek, s 1972. július 22-én Portugália és az Európai Gazdasági Közösség között Szabadkereskedelmi Egyezmény megkötéséhez vezettek.” SZILÁGYI István: *Portugália és Spanyolország. Történelem és politika a 20. században*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2006. 125., 135. Kiemelés az eredetiben.

¹² M. SZE BENI Géza: A magyar–portugál diplomáciai kapcsolatok újrakötése. In: MAJOROS István et al. (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 407–413.

csak 1950-ben fejeződött be, miközben Lisszabonban egy tiszteletbeli konzulátus korlátozott működése fennmaradt. A gazdasági kapcsolatok bővítését akadályozta, hogy Magyarország 1965-ben csatlakozott és a továbbiakban tartotta magát az afrikai szabadságmozgalmakat támogató, Portugáliát pedig szankcionáló embargós ENSZ-határozathoz. A szegfűs forradalom után aztán a diplomáciai kapcsolat helyreállítására mindkét fél nyitottá vált. Igaz, egy „külgügyminiszteri feljegyzés szerint Magyarország volt az egyetlen szocialista ország, amelyiknek 1974 decemberében még nem volt nagykövete Lisszabonban. [...] A gyorsítás aztán megtörtént és a következő évben az MSZMP KB apparátusának egyik tagja kiutazott nagykövetként Lisszabonba”.¹³ Egész pontosan Csaba Ferenc, aki korábban az Európai Biztonság és Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottsága elnökségének titkára volt, 1975. február 28-án nyújtotta át rendkívüli és meghatalmazott nagyköveti megbízó levelét Francisco da Costa Gomes (1914–2001) köztársasági elnöknek.¹⁴

Elsődleges a gazdasági érdek, az ideológiai szemben állás már másodlagos

A *Lenni vagy nem lenni* kötetek szerkezete egymáshoz nagyon hasonló: egy bevezető körvonalazza a könyv központi problematikáját, amelyről aztán a felkért közéleti személyiségek mondják el a véleményüket, mindannyian ugyanazokra a kérdésekre válaszolva. A Keletre nyitás lehetőségét tematizáló, 2. kötet 185 oldal terjedelmű. A néhány soros kiadói előszó után egy 12 oldalas bevezető esszé nyitja, majd a 20 kérdéses interjúk következnek mintegy 120 oldalon, a kiadvány végül 40 oldalnyi melléklettel zárul. A közreműködők – a szocialista országok iránt

¹³ M. SZEKENI Géza: I. m. 413.

¹⁴ A ceremóniáról filmfelvétel található a portugál állami televízió (RTP) archívumában: <https://arquivos.rtp.pt/conteudos/embaixadores-da-suica-e-da-hungria/> (Letöltve: 2023. 01. 03.) Kinevezéséről hírt adott a *Magyar Közlöny*, 1975. február 21. 186. Megbízatása 1979 augusztusáig szól. *Magyar Közlöny*, 1975. augusztus 3. 755.

valamilyen okból érdeklődők – köre érdekes metszete a késő *marcelizmus* elitjének. Végző soron mindannyian nyitáspártiak, válaszaikban azonban meglepően kevés szó esik régióink országairól (a legtöbbször a Szovjetuniót és Kínát említik), sokkal inkább Portugália, a portugál kül- és gazdaságpolitika, kultúra és gondolkodásmód elemzésével foglalkoznak. A nyitás melletti érvek is a portugál valóságból indulnak ki. A középkelet-európai régióra, és így Magyarországra vonatkozóan a mellékletek tartalmazzák a legtöbb információt.

A bevezető esszé szerzője az ismert közgazdász, Armando de Castro (1918–1999), aki 1938-ban csatlakozott a portugál kommunista párthoz, és élete végéig hű maradt politikai meggyőződéséhez.¹⁵ Így érthető, hogy írásában nyoma sincs a *salazarizmus* kérérlhetetlen antikommunista retorikájának, sőt kifejezetten tárgyyszerű hangot üt meg. Adottságként kezeli a közeledés szükségességét „a különböző társadalmi rendszerű országok kapcsolataiban”.¹⁶ A nyitást pragmatikus lépésként kezeli, és elsődleges indokaként a kínálkozó gazdasági lehetőségeket és a hidegháborús környezet megváltozását említi. „Nem hagyható figyelmen kívül – írja Armando de Castro – a nemzetközi viszonyok valódi enyhülése, ennek során számos kétoldalú egyezmény jön létre a Nyugat országai és a keleti országok között [...] hangsúlyoznunk kell, milyen fontos felvevőpiac lehet ez utóbbiak jelentős létszámú, mintegy háromszázmilliós, eléggé magas életszínvonalú emberekből álló fogyasztói csoportja. Először is tehát azt kell felmérni, hogy a portugál gazdaság számára milyen lehetőségeket rejt ez a még »alvó« külföld.”¹⁷ Ugyanakkor a politikai és ideológiai szembenállást már meghaladottnak véli a

¹⁵ Az egyetemi pályáról a diktatúra éveiben politikai nézetei miatt le kellett mondania, ezért jogi végzettségével mint ügyvéd tevékenykedett. Az 1940-es évektől jelentős gazdaságtörténeti munkákat publikált. 1974 után kerülhetett a portói egyetem gazdaságtudományi karára, ahol az egyik vezető professzor lett. Bővebben Antónia ALMODÓVAR–Augusto Santos SILVA: Entrevista ao Prof. Armando Castro [Interjú Armando Castro professzorral]. *Cadernos de Ciências Sociais*, 1990/8–9. 9–29.

¹⁶ Armando de CASTRO: I. m. 10. (A portugál nyelvű forrásokból vett részletek a szerző fordításában szerepelnek.)

¹⁷ Uo. 7., 13.

közgazdász, egyetlen pontot említ csupán, amelynek következményei lehetnek a kapcsolatok fejlesztésére nézve, azt, hogy a szocialista országok milyen álláspontot foglalnak el a portugál tengerentúli politikával kapcsolatos nemzetközi kérdésekben.¹⁸

Ki mit lát a vasfüggöny mögött?

Az interjúk közül az első Vergílio Ferreirával¹⁹ (1916–1996) készült. A lisszaboni tanár, a korszak kiemelkedő és népszerű prózaírója polemikusan volt a nyitás kérdésében, bár arra egyértelműen biztatott, hogy a nemzetközi kapcsolatokban Portugália adja fel a régi, a salazari időkre jellemző „büszkén egyedül” (*orgulhosamente* sós) alapállását.²⁰ Nem gyakorlatias (gazdasági) szempontból fogalmazta meg válaszait, mert inkább szimbolikus jelentőséget tulajdonított a kérdésnek. A Világ egységülését és a népek közötti kommunikáció lehetőségét látta a kelet–nyugati közeledésben is, ahogy fontosnak tartotta a portugál külpolitika más irányú diverzifikációját is. Hosszú, esszészerű, elméleti válaszaiban Magyarországot nem említette külön, bár az ismert kommunista vezetők és gondolkodók (Mao, Szálin, Zsdanov, Tito, Roger Garaudy) között két magyar referenciát is szóba hozott, Nagy Imrét és Lukács Györgyöt. Mikor a forradalmak, a szocialista rendszerek bűneiről, vállalhatóságáról, árulókról, árulásról és ezek relatív megítélhetőségéről fejt ki filozofikus nézeteit, azt írja: „Mi lenne, ha várnánk még néhány évet, hogy tisztán láthassunk? »Áruló«, nos, mint ismeretes, Dubček (vagy Nagy) is tűnt annak, bár nem láthattuk előre, meddig megy el az »árulásban«. Még érdekesebb az, hogy ahol a proletariátus

¹⁸ Uo. 17.

¹⁹ A Camilo Castelo Branco- és Camões-díjas író legfontosabb, világhírűvé vált könyve, az 1954-es *Manhã Submersa* [Elsüllyedt reggel], amiből film is készült. Magyarul lásd PÁL Ferenc: Vergílio Ferreira (1916–1996) emlékezete. 1749, 2021. március 1. Forrás: <https://1749.hu/fuggo/essze/vergilio-ferreira-1916-1996-emlekezete.html> (Letöltve: 2023. 01. 03.)

²⁰ Vergílio FERREIRA: Uma abertura a Leste mas inserida numa abertura a todos os quadrantes [Keletre nyitás, de minden más irányú nyitással együtt]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 23.

forradalmat csinált, megtalálta az utat a maga igazságának kimondásához, és amit kimondott, az nagyon súlyos volt – kapott is érte elég tapsot Brechtől és Lukácstól, nem úgy azoktól az uraktól, akiket egyszerűen lepuffantott.”²¹

A következő megszólaló Raul Régo (1913–2002) író, korábban középiskolai tanár, majd újságíró volt, és ismert ellenzéki.²² 1972-ben vette át a *República* című hírlap szerkesztőségének irányítását, amit személyi állományában és szellemiségében jelentősen átalakított. Az oppozíció fontos publicistáit foglalkoztatta, köztük például Mário Soarest, így a lap a legjelentősebb diktatúraellenes orgánum lett. Némi személyes tapasztalattal is rendelkezett a keleti blokkról, hiszen néhány héttel az interjú előtt átkelt a berlini falon, és pár órát eltöltött Kelet-Berlinben.²³ Úgy látta, a két világrendszer között az integráció már feltartóztathatatlanul zajlik a turizmus, a nemzetközi konferenciák vagy a kultúra területén, irodalmi fordításokon keresztül.²⁴ Többek között éppen Ferreira de Castro világsikerét említette, aki az 1950-es évektől magyarul is olvasható volt.²⁵ Portugáliának – Régo véleménye szerint is – ki kell lépnie a „büszkén egyedül” elszigeteltségből, és külpolitikai nyitásának több irányúnak kell lennie, tekintet

²¹ Uo. 36. Bár Ferreira nem volt aktivista, sem különösebben politikus alkat, minden rendszert kritikusan szemlélt. Nemrégiben kiadott naplójának címe is beszédes: *Folyószámla (Conta-Corrente)* [1969–1981]. Ezek tanúsága szerint érdeklődéssel olvasott kora világrendszereit összevető, elemző írásokat. Hívószóként kezelte Dubček és Nagy Imre nevét, idézőjelekkel érzékeltetve azt, tudja, hogy nem árulók, bármit is tartson felőlük hazájuk hivatalossága, amivel kapcsolatban óvatosságra int.

²² Régo 1961-ben kidolgozta a köztársaság demokratizálásának programját, amiért börtönbe került. 1965-ben és 1969-ben mint lisszaboni ellenzéki jelölt indult a választásokon. Újságíróként a Reuters brit hírügynökség tudósítója és fontos lapok munkatársa volt (*Jornal do Comércio, Diário de Lisboa, Seara Nova*). Raul Régo: *Abertura não é abdicação* [A nyitás nem lemondás]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 43–44., 70.

²³ Uo. 76.

²⁴ Uo. 49–51.

²⁵ A neorealista, dokumentarista portugál prózaíró kötete magyarul: José Maria Ferreira de CASTRO: *Honkeresők*. Ford.: KORDÁS Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1958 [1928]. Az esztétikaiak mellett ideológiai okai is voltak annak, hogy az 1950-es évek végén magyarra fordították, hiszen a portugál neorealizmus vállaltan marxista ihletésű irodalmi irányzat volt, amely tudatosan követte a szovjet szocialista realizmus zsdanovi és plehanovi alapvetéseit.

nélkül a politikai berendezkedésre vagy ideológiákra, mert ezek különbözőségét nem kell kibékíthetetlen ellentétnek tekinteni. A nyitásnak főként kulturális oldalát, egymás kölcsönös megismerésének hasznát hangsúlyozza válaszaiban, és leszögezi: „azt kérdezik tőlem, hogy nyitottnak kell-e lennünk Kelet felé. Én az vagyok. És ha Keleten élnék mint lengyel vagy ukrán születésű, a nyugati nyitás pártján lennék.”²⁶

A kötet harmadik interjúalánya Manuel Vinhas (1920–1977) ipari nagyvállalkozó, sör- és üdítőital-gyáros, mecénás, aki életmódjával, üzleti hálózatával mintegy megtestesítette Portugália birodalmi önképét: plurikontinentális jellegét, hiszen Ibéria, Afrika és Brazília között ingázva építette fel érdekeltségeit. Rendhagyó figura volt a salazari idők vállalkozói között. Nemcsak azért, mert rezidenciája, a Zambujal birtok a világpolgárság szellemét sugározta a bezárkózó diktatúrában mint a nemzetközi társasági élet központja, filmforgatások színhelye, hanem azért is, mert Vinhas, aki eleinte közel állt Salazarhoz, 1961 és 1969 között a PIDE²⁷ által szorosán megfigyelt személy lett. Mivel ideje jelentős részét Angolában töltötte, jól látta a gyarmati berendezkedés válságát, és véleményét egy brosúrában közzé is tette,²⁸ ezzel kivívta a hatalom gyanakvását. Az 1974-es forradalom után mint nagybirtokos és milliomos nem érezte biztonságban magát Portugáliában, ezért végleg áttelepült Brazíliába. 1973 májusában a nyitás politikáját elemző kérdésekre az atlanti háromszög koordináta-rendszeréhez kötődő, sajátos gondolköréhez igazodva válaszolt. Nem hagyta szó nélkül Kína afrikai expanzionista törekvéseit²⁹ és a spanyol konkurenciát Latin-Amerikában.³⁰ A Keletre nyitással kapcsolatban pedig leszögezte, az eszmék feltartóztathatatlanok, egyes országok

²⁶ Raul REGO: I. m. 75.

²⁷ 1945-től 1969-ig a diktatúra politikai rendőrsége Portugáliában: Polícia Internacional e de Defesa do Estado (PIDE).

²⁸ Manuel VINHAS: *Para um diálogo sobre Angola* [Az Angoláról folyó párbeszédhez]. A szerző kiadásában. Oficinas Gráficas de Albano Tomás dos Anjos. Lisboa. 1962.

²⁹ Manuel VINHAS: Devemos ser por todas as aberturas [Minden nyitást pártolnunk kell]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 91.

³⁰ Uo. 85–86.

csak ideig-óráig szigetelhetők el. A hidegháború a történelemben csupán egy epizód. Nincs olyan komoly érv, ami miatt a nyitást ellenezni kellene.³¹

Manuel Gomes Barradas de Oliveira (1912–1984) újságíró, a salazarizmus egyik fő propagandistája szintén a megkérdoztetek között volt.³² Érdemes tudni róla, hogy korábban ő vezette a Nemzeti Szövetség³³ hivatalos napilapját, a *Diário da Manhã*. Részt vett a központi hírügyökség, az ANI (*Agência de Notícias e de Informação*) 1947-es létrehozásában, majd dolgozott az állami rádióban, és az egyik első állandó tévékommentátor volt. A forradalom után salazarista szemszögből írta meg a portugál diktatúra megbuktatása és a dekolonizáció kritikáját.³⁴ Ahogy azt tőle várni lehet, 1973-as véleménye teljes mértékben illeszkedett a külügyminiszter programjához. A direkt megbélyegző terminológiát, ami korábban jellemző volt a portugál hivatalos propagandára (kommunista blokk, szatellit országok, csatlós országok) már elhagyta, helyette a semleges formulákat (a Kelet országai, *países do Leste*) vagy az államok hivatalos elnevezését használta. Belső viszonyairól azonban fenntartotta negatív véleményét: „Attól tartok, hogy egyes keleti országokban azok az értelmiségiek, akik a nyíltan vagy burkoltabban képviselt hivatalos állásponttal nem kötnek kompromisszumot, könnyen valamelyik pszichiátriai osztály ápoltsjai között találhatják magukat.”³⁵ Ennek ellenére egyetértett azzal, hogy ideje feladni a korábbi elzárkózást a keleti országokkal szemben, hiszen a körülmények megváltoztak, a kultúra szabadon áramlik, és a nyugati világ piacokat és olcsó munkaerőt akar.

³¹ Uo. 82–83., 95.

³² Barradas de OLIVEIRA: Não há um cerco a romper; há uma ladeira aberta a subir [Nincs áttörni való kerítés; szabad az út felfelé]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 97–119.

³³ Az União Nacional 1930-tól a salazarizmust támogatók, széles bázisú tömegszervezeteként működött, gyakorlatilag az Új Állam egyetlen legális pártja volt. A szervezet 1970-ben, V. kongresszusán – bár ez tényleges átalakulást nem jelentett – a Népi Nemzeti Akció (*Acção Nacional Popular*) nevet vette fel.

³⁴ Barradas de OLIVEIRA: *Quando os cravos murcham* [Amikor a szegfűk hervadnak] I–II. I. *A Democracia que nos impuseram* [Demokrácia, amit ránk kényszerítettek], II. *A vergonhosa descolonização* [A szégyenteljes dekolonizáció]. Fernando Pereira Ed., Lisboa, 1974.

³⁵ Barradas de OLIVEIRA: Não há um cerco a romper. I. m. 110.

Visszatérő gondolat válaszaiban, hogy az érdekek, főként a portugál kereskedelmi érdek, és nem az ideológia irányítja már a reálpolitikát. Válaszaiban statisztikai adatokkal alátámasztva mutat rá arra, hogy a közép- és kelet-európai országokkal az 1970-es évek elején az árucseré-forgalom jóval elmarad a kívánatostól.³⁶ A kereskedelem élénkítésében jelentős potenciált lát a régebbiek (Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia és Kelet-Németország) mellett új partnerek bevonásával. A kapcsolatok elmélyítését pedig politikai célokra is felhasználhatónak tartja: rávenni ezt az országcsoportot, hogy ismerje el, Portugália más, mint a 19. század gyarmatosítói, tengerentúli területei ezért elválaszthatatlanok az anyaországtól.³⁷

A közép- és kelet-európai régióról kétségtelenül az utolsó megszólaló, Francisco Granadeiro (1930) tudott a legtöbbet. Hiszen a világ hatvanhárom országában fordult meg korábban mint kereskedő,³⁸ köztük szocialista államokban is, az úgynevezett vas- és a bambuszfüggönyön³⁹ túl. Az üzleti és kulturális kapcsolatok építésében ő sem látta akadálnak a két rendszer közötti ideológiai összeférhetetlenséget.⁴⁰ A problematikus dolgokat egyszerűen adottságnak vette, például amikor azt a kérdést kapta, miért ne hívhatna meg Portugália ismert ellenzékieket az elzárt országokból, Francisco Granadeiro azt felelte: „Az a benyomásom, hogy ez a kérdés a keleti körülmények nem elég alapos ismeretéből adódik. [...] szigorú ellenőrzési rendszer működik az ottani állampolgárok kiutazásával kapcsolatban”, ideológiai és devizagazdálkodási szempontok szerint, és csak

³⁶ Uo. 105.

³⁷ Uo. 119.

³⁸ 1973-ban a Grândola székhelyű parafa-feldolgozó vállalat, az Estabelecimentos I. Granadeiro, S.A.R.L. képviselője. FRANCISCO GRANADEIRO: Ser ou não ser por uma abertura a Portugal... [Legyen vagy ne legyen nyitás Portugália felé...]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 121.

³⁹ A portugálok ezt a kifejezést használják az európai vasfüggönyhöz hasonló, Ázsiát kettéosztó határra, amely némileg lágyabb és áthatolhatóbb, szimbolikus elválasztó vonalat jelöl.

⁴⁰ FRANCISCO GRANADEIRO: I. m. 128. Magyarországot, a Szovjetuniót, Lengyelországot és Romániát mint a kávéexport új célországait konkrétan meg is nevezi. 130.

igen ritkán tesz lehetővé tisztán magáncélú utazásokat⁴¹ – ismétli a nyugati közvéleményben élő sztereotípiát.

A portugál fenntartások, ha voltak is, az 1970-es évek elején már nem a két vilárendszer ideológiai vagy a gazdasági struktúrárt érintő szembenállásból adódtak, legfeljebb külpolitikai természetűek voltak, például a Szovjetunió vagy Kína afrikai befolyásának növekedése miatt, de ezt sem tekintették rendszerspecifikusnak, hiszen francia vagy észak-amerikai részről is érzékelték.⁴² Az utolsó hozzászóló is határozottan a nyitás pártján állt, és követendőnek tekintette a spanyol példát, amennyiben a szomszéd ország korábban öt régióknbeli országgal írt alá megállapodást.⁴³ (A spanyol és a brazil magatartás kérdése mint a portugál külpolitika számára fontos igazodási pont egyébként végigvonul a kötetben.)

Tények a portugál termékek potenciális, vasfüggöny mögötti importőreiről

A *Legyen vagy ne legyen nyitás keletre?* kérdését feszegető könyv a KGST-országok és az ottani piaci lehetőségek rövid bemutatását is tartalmazza függelékében.⁴⁴ Az adatok a *Fundexport: boletim semanal de informação do Fundo de Fomento de Exportação* című lisszaboni kormányzati értesítőből származnak. Még a *salazarista* gazdasági minisztérium keretében, 1949 szeptemberében törvényerejű rendelettel hozták létre az export támogatására a *Fundo de Fomento de Exportação* –

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 125., 134.

⁴³ Uo. 137. Például a magyar–spanyol kapcsolatok is jóval korábban formalizálódtak: „A külkereskedelmi forgalom beindításának első szervezeti keretét az 1958-ban megkötött bankközi megállapodás adta. Ennek alapján bonyolódott le a külkereskedelmi forgalom 1970-ig. Az 1968-tól bekövetkezett gyorsabb fejlődés tette szükségessé a hosszú lejáratú államközi árucserre-forgalmi megállapodás megkötését. Erre 1970-ben került sor, és 1975-ig ennek alapján bonyolódik le az árucserreforgalom.” W. I.: Magyar gazdasági napok Spanyolországban. *Figyelő*, 1972. november 1. 93. Spanyolország az 1970-es évek elején partnereivel, a magyarok mellett Bulgáriával, Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Lengyelországgal tovább élénkítette kapcsolatait.

⁴⁴ José Silva PINTO (coord.): I. m. 139–184.

Fundexport elnevezésű, főként promócióval foglalkozó alapot.⁴⁵ Ennek elsődleges célja a portugál gazdaság eredményeinek, termékeinek (például a portói bornak, a szardíniaikonzerveknek, az olívaolajnak, a friss gyümölcsöknek) külföldi megismertetése és népszerűsítése, a nemzetközi vásárokon való részvétel⁴⁶ támogatása és a turizmus fejlesztése volt. A *Fundexport* kiadványát az alap heti értesítőjeként 1960-ban indították el, azzal a céllal, hogy folyamatosan monitorozza a külföldi fogyasztási szokásokat és a piaci lehetőségeket. Az értesítő 1972-es adatait vették át a kötetben közölt, néhány oldalas írásokhoz, melyek az egyes szocialista országokról szólnak. Terjedelmük változó. Bulgáriának hét és fél oldalt szenteltek, mint annak a hagyományos kereskedelmi partnernek, amely a továbbiakra nézve is a legígéretesebb. Csehszlovákiát és a Szovjetuniót egyaránt öt és fél oldalon, az NDK-t és Romániát négy-négy és fél oldalon, míg Lengyelországot és a legjobban ismert partnert, Jugoszláviát két-két és fél oldalon mutatták be.

Magyarország majdnem hat oldalt kapott a kötetben. Hazánk Portugáliával fennálló gazdasági kapcsolatai az 1971-es adatok szerint némi parafaimportra korlátozódtak, amit a magyar fél kis tételben különböző gépek, berendezések exportjával ellentételezett 19 593 ezer escudo értékben.⁴⁷ Ezzel a régió országai között a középmezőnyben voltunk. „A két ország közötti pénzügyi elszámolások 1956 óta klíringben (forint–escudo) történtek.” Csak 1974-ben, a szegfűs forradalom után váltottak konvertibilis devizaelszámolásra.⁴⁸

⁴⁵ Decreto-Lei n.º 37:538, de 2 de setembro de 1949. *Diário do Governo*, 1a. Série de 2 de Setembro de 1949.

⁴⁶ Portugál vállalatok egyéni kiállítóként már 1964-ben megjelentek a budapesti BNV-n. FOLLINUS János: A nemzetközi vásárok családjában. *Figyelő*, 1964. 20. 1.

⁴⁷ Barradas de OLIVEIRA: Não há um cerco a romper. I. m. 105. A két ország valutáját közel egy az egyben lehetett váltani, 100 PTE = 96,59 HUF 1973-1974-ben.

⁴⁸ Magyar–portugál bankközi megállapodás. *Világgazdaság*, 1974. június 11. 3.

A magyar piaci lehetőségeket ismertető melléklet⁴⁹ felhívja a figyelmet arra, hogy 1968 óta a jugoszláviai mellett nálunk a legnyitottabbak a gazdasági viszonyok a szocialista országok között. A tervgazdálkodással⁵⁰ már nem kontrollálnak központilag minden olyan aprólékosan, mint korábban, bár megmaradt az ár-szabályozás, a szigorú hitelpolitika és az importkorlátozás – írja a portugál ismertető. Az állami tulajdon túlsúlya továbbra is jellemző a vállalkozások terén, és az export-import cégek tevékenysége előzetes külkereskedelmi minisztériumi engedélyhez kötött, de így is több mint száz ilyen vállalat működik Magyarországon. A kiadvány ezért rámutatott, hogy a portugál cégeknek ezekkel kell kapcsolatba lépniük, valamint érdemes felkeresniük a Magyar Kereskedelmi Kamarát is. Az ismertető ugyanakkor azt is hangsúlyozza, a gazdasági liberalizációt nem kísérte valódi politikai átalakulás. „Különösen ügyelnek arra, hogy ne tegyenek semmi olyat, ami arra készítené a Szovjetuniót, hogy beavatkozzon a magyar ügyekbe.”⁵¹

A mellékletként közölt ismertetők a potenciális portugál exportőröket konkrét gyakorlati tanácsokkal is ellátták, akár a magyarországi, akár a térség más államaiban érvényes szabályozókkal kapcsolatban. Tájékoztattak például arról, hogy nálunk az üzleti vállalkozások finanszírozását a Magyar Nemzeti Bank és a Magyar Külkereskedelmi Bank végzi, és a kiviteli cikkek jellege miatt különösen fontos volt tudatni azt is a portugál érdeklődőkkel, hogy a magyarok az 1968-as növényvédelmi és az állategészségügyi rendeletek betartását szigorúan ellenőrzik a határátlépésnél.⁵² A valutával kapcsolatban pedig azt jelzi a leírás, hogy míg a hivatalos forintárfolyam 28,18 Ft = 1£, a turis-

⁴⁹ O mercado da Hungria [A magyarországi piac]. In: José Silva PINTO (coord.): I. m. 155–160.

⁵⁰ Maga a gazdasági tervezés nem volt idegen a portugál gazdaságirányítástól sem, az *Estado Novo* is alkalmazta: „1953-ban hirdették meg az első, 1959-ben a második hatéves fejlesztési tervet. 1965 és 1967 között egy közbeiktatott hároméves tervvel számoltak, s 1968-ban került sor a harmadik hatéves fejlesztési terv beindítására.” SZILÁGYI István: I. m. 132.

⁵¹ O mercado da Hungria. I. m. 158.

⁵² 1968. évi 32. törvényerejű rendelet a növényvédelemről. Egyszerűsítve hivatkozza O mercado da Hungria. I. m. 158–159.

taárfolyam 72 Ft = 1£. Az előbbit csak a statisztikákban alkalmazták, minden átváltásnál viszont az utóbbi a tényleges szorzó. Szó esett a hármas magyar vámtarifarendszerről is, amelyben Portugália a legkedvezőtlenebb (Kereskedelmi Vámtarifa III.) kategóriába tartozott (ahogy például az USA is).⁵³

Az 1974. április 25-i forradalom után

A lisszaboni forradalmat (amely lényegében vértelenül, egyetlen nap alatt zajlott le), majd az újra demokratizálódás első szakaszát a Fegyveres Erők Mozgalma (MFA) irányította. A szervezőerőt jelentő fiatal tiszteknek, azaz a *kapitányok mozgalma*-nak legalapvetőbb célkitűzéseit a „három D” jelmondat foglalta össze: Demokratizálás, Dekolonizáció és Gazdaságfejlesztés (*Desenvolvimento*). Lisszabonban előbb egy katonai tanács (a Nemzet Megmentésének Tanácsa⁵⁴) vette át és gyakorolta a hatalmat, majd hat ideiglenes kormány és két ideiglenes köztársasági elnök váltotta egymást 1976 júliusáig (ekkor alakult meg az első alkotmányos kormány). Álvaro Cunhal⁵⁵ (1913–2005), az illegalitásból frissen kilépett kommunista párt (PKP) főtitkára több ideiglenes kormányban is tárca nélküli miniszter lett. Ez fokozta a portugál vezetés nyitottságát a szocialista országok felé. 1975. április 25-én, a szegfűs forradalom első évfordulóján tartották Portugáliában 1925 óta az első szabad választásokat az alkotmányozó nemzetgyűlés összetételének meghatározására. Győztese a Mário Soares vezette szocialista párt lett, a többpárti, polgári demokrácia programjával. A forradalom utá-

⁵³ 1966. évi 2. törvényerejű rendeletre a vámjog szabályozásáról; 9/1966 (II.5.) a vám- és pénzügyorségről, valamint a vámjog szabályozásáról szóló 1966. évi 2. törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló kormányrendelet; valamint A pénzügyminiszter és a külkereskedelmi miniszter 4/1967. (XII. 23.) PM–KKM számú együttes rendelete a vámjog részletes szabályainak megállapításáról és a vámeljárás szabályozásáról. Egyszerűsítve hivatkozva O mercado da Hungria. I. m. 160.

⁵⁴ Személyi összetételét, programját közli SZILÁGYI István: I. m. 159–162.

⁵⁵ Az 1960-tól 1974-ig előbb moszkvai, majd párizsi emigrációban élő politikus 1970. június második felében hazánkba látogatott egy portugál kommunista pártdelegációval, az MSZMP meghívására. *Népszabadság*, 1970. július 1.

ni politikai életben ugyanakkor a jobb és bal oldali szélsőséges és mérsékelt elképzelések közül számos alternatíva felmerült, a hadsereg erős emberei maguk is különböző, egymásnak feszülő irányzatokat képviseltek. A politikai útkeresés jellemzően baloldali képviselői és a hozzájuk szorosabban vagy lazábban kapcsolódó szellemi emberek bepillantottak a vasfüggöny mögé is, észrevehetően a követendő, jó példákat keresve, latolgatva egy baloldali alternatíva megvalósíthatóságát. Ennek során született e tanulmány másik forrása, az Urbano Tavares Rodrigues (1923–2013) portugál író magyarországi látogatásáról szóló 1975-ös úti beszámoló,⁵⁶ ami a szerző rövidebb írásait tartalmazó kötetében jelent meg, és annak úgy egyharmadát teszi ki.

Formalizált rokonszenv

A szegfűs forradalom után Portugália fokozott érdeklődéssel fordult a szocialista országok, így Magyarország felé is (például a kultúra területén filmhét, tévéműsor keretében).⁵⁷ Portugál parasztküldöttség és katolikus papok delegációja jött az országba, és hamarosan megindultak a kölcsönös hivatalos látogatások is. 1974 októberében Nagy János (1928) külügyminiszter-helyettes utazott Portugáliába, 1975 februárjában „portugál békeharcosok öttagú küldöttsége”⁵⁸ érkezett hozzánk, áprilisában Marjai

⁵⁶ A kötet, amelyben a magyarországi beszámoló szerepel, először 1975-ben jelent meg: Urbano Tavares RODRIGUES: *Vinte e um dias de luta* [Huszonegy nap küzdelem]. Seara Nova, Lisboa, 1975. Itt azonban az újabb kiadást hivatkozzuk: *Uó: 21 dias de luta* [21 nap küzdelem]. Minotauro, Lisboa, 2019. A második, ránk vonatkozó fejezet címe Hungria: a alegria disciplinada numa sociedade nova [Magyarország: egy új társadalom fegyelmezett vidámsága]. 39–70.

⁵⁷ Magyar filmhét Portugáliában. *Zalai Hírlap*, 1974. december 6. A *Szelemem, Elektra* (1974, r.: Jancsó Miklós) forgatásról a portugál állami tévében műsor készült, alkotói Magyarországra utaztak, és a film felvételének helyszínén kérdezték a rendezőt: *Miklós Jancsó*.

Forrás: <https://arquivos.rtp.pt/conteudos/miklos-jancso/> (Letöltve: 2023. 03. 03.)

⁵⁸ Portugál békeharcosok a nép és a hadsereg egysége erősítésének fontosságáról, Sajtótájékoztató az Országos Béketanácsnál. *Népszabadság*, 1975. február 8.

József (1923-2014) külügyminisztériumi államtitkár látogatott oda. 1975 januárjában Udvardi Sándor (1919–?) külkereskedelmi miniszterhelyettes Lisszabonban aláírta a két ország öt évre szóló gazdasági megállapodását a legnagyobb kedvezmény elve alapján, és májusban légügyi egyezményt is kötöttek.⁵⁹ 1977-ben tudományos és technikai együttműködésről állapodott meg a két ország,⁶⁰ és még ugyanebben az évben megindult a portugál nyelv és irodalom egyetemi szintű oktatása az ELTE-n.⁶¹

Az 1960-as években a külkereskedelmi kérdésekben magyar vonatkozásban még a hamburgi portugál főkonzulátus volt az illetékes.⁶² A kereskedelmi kirendeltségek kölcsönös felállításával, valamint a diplomáciai kapcsolatok rendezése után azonban az ügyintézés gördülékenyebb lett. Fontos momentum volt, hogy 1974 novemberében Budapesten átnyújtotta megbízáselevelét az első portugál nagykövet, Fernando Delfim Maria Lopes Vieira, aki azután 1981 szeptemberéig képviselte hazáját Magyarországon.⁶³ Tevékeny részt vállalt az államközi kapcsolatok egyfajta csúcspontját jelentő magas szintű látogatások előkészítésében és lebonyolításában. Így Ernesto Melo Antunes (1933–1999) portugál külügyminiszter 1976-os és a köztársasági

⁵⁹ Az 1970-es évek közepén megélenkülő kapcsolatokról a portugál külügyminiszter budapesti látogatásának apropóján született összefoglaló cikk, minden bizonnyal Major László (1944–2008) tollából: M. L.: Vendégünk: Portugália külügyminisztere – Melo Antunes életrajza; Fejlődő kapcsolatok. *Magyar Nemzet*, 1976. január 11. Valamint lásd Magyar–portugál gazdasági megállapodást írtak alá Lisszabonban. *Népszabadság*, 1975. január 25.

⁶⁰ Az egyezményt Budapesten írták alá francia nyelven. Magyar részről 26/1978. (V.11.) MT rendelet; a portugál fordítás szövegét Lisszabonban a no. 110/77-es dekrétum rögzítette: Acordo de Cooperação Científica e Técnica entre o Governo da República Portuguesa e o Governo da República Popular da Hungria. Forrás (Letöltve: 2023. 04. 03.): <https://gddc.ministeriopublico.pt/sites/default/files/documentos/instrumentos/dec110-1977.pdf>

⁶¹ PÁL Ferenc (szerk.): *Actas do Congresso Internacional organizado por motivo dos vinte anos do Português no ensino superior* [A portugál nyelv felsőfokú oktatásának huszadik évfordulóján rendezett nemzetközi tanácskozás közleményei]. ELTE Portugál Tanszék, Budapest, 1999.

⁶² Külkereskedelmi technika. *Külkereskedelem*, 1966/2. 57.

⁶³ A portugál diplomáciai portál adatai szerint. Forrás: <https://portaldiplomatico.mne.gov.pt/relacoesbilaterais/paises-geral/titulares/hungria-titulares> (Letöltve: 2023. 03. 03.)

elnök, António Ramalho Eanes (1935) 1979-es magyarországi útja alkalmával is, valamint a portugál házelnök vezette parlamenti delegáció 1978-as látogatása során.⁶⁴ (Budapest ugyanakkor alkalmas helyszín volt arra is, hogy a Lisszabont nagyon foglalkoztató dekolonizációs kérdésben, Makaó ügyében egyeztessen a kínai diplomatákkal.⁶⁵)

Portugál újságíró-delegáció Magyarországon 1975 telén

A lisszaboni politikusok szovjet blokkban tett látogatásait megelőzte az intellektuelek érdeklődése. A szocialista országok és a baloldali alternatíva itt megvalósuló modelljei felé forduló fokozott portugál figyelmet jelezte egy újságíró-delegáció érkezése Magyarországra.⁶⁶ Ennek legismertebb tagja az akkor már nemzetközi hírnévű író, Urbano Tavares Rodrigues volt. Különböző lapokat képviselő kollégáival utazott hozzánk, akikkel régi ismeretség és a diktatúraellenes aktivizmus kötötte össze: Helena Neves (1945) – *Avante!* (a PKP lapja),⁶⁷ Figueiredo Filipe (1935–2013) – *República* és *Alavanca*, Pedro Alvim (1935–1997) – *Diário*

⁶⁴ A magyar sajtó – az országos és a helyi lapok is – ezeket a látogatásokat figyelemmel kísérte, például címlaphír a portugál külügyminiszter látogatásáról: *Népszabadság*, 1976. január 14. Címlaphír a portugál köztársasági elnök látogatásáról: *Dunántúli Napló*, 1979. március 24. Címlaphír a parlamenti delegációról: *Magyar Hírlap*, 1978. október 1.

⁶⁵ Moisés Silva FERNANDES: Contextualização das negociações de Paris sobre a normalização das relações luso-chinesas, 1974/1979 [A portugál–kínai kapcsolatok rendezése ügyében folytatott párizsi tárgyalások összefüggései]. *Revista Negócios Estrangeiros*, N.º 16 Especial, fevereiro 2010. 23–122.

⁶⁶ A küldöttség hivatalosan a Magyar Újságírók Országos Szövetsége (MÚOSZ) meghívására érkezett.

⁶⁷ A magyar sajtó így említi: „Tucatjával fogták le a »renitens ellenzékieket«. Mind férfi volt, egy kivételt, Helena Neves fiatal újságírónőt leszámítva. Talán az ő letartóztatása váltotta ki a legnagyobb visszhangot a határokon belül és kívül. A kényelmetlen publicitás hatására Caetanóék szabadon bocsátották a letartóztatottakat. Neves – alkalomszerűen – irt tovább egyes bátrabb hangú lisszaboni lapokba. Újságíró kollégái ismerték határozottságát, politikai múltját, de talán ők is meglepődtek, amikor a kommunista *Avante!* első legális számának megjelenésekor Helena Neves már a szerzők között szerepelt. Az illegális PKP régi tagja, a legális kommunista lap szerkesztője.” MAJOR László: Luzitán amazonok, Ines szomorújátékától – Helena börtönéig. *Világ Ifjúsága*, 1975/12. 14.

de Lisboa, magát Urbano Tavares Rodriguest az *O Século* delegálta.⁶⁸

A forrásunkként szolgáló tárcák szerzője pályáját⁶⁹ Franciaországban kezdte, 1949 és 1955 között a párizsi Sorbonne-on és más egyetemeken tanított portugál nyelvet. A hazatérése utáni évtizedekben prominens portugál értelmiségi vált belőle, aki 1969 és 1973 között különösen aktív ellenzéki szerepet vállalt a *marcelizmussal* szemben. Nemcsak mint író és műfordítót, de mint termékeny publicistát is ismerték.⁷⁰ Egy ellenzéki akciócsoport tagjaként többször – 1961-ben, 1963-ban és 1968-ban – elfogta a politikai rendőrség. Letartóztatásának híre 1964-ben bejárta a világsajtót, szabadon bocsátása nemzetközi nyomásra történt. Helyzetéről még az érdeklődő magyar olvasó is tudomást szerezhetett a szocialista országok központilag szerkesztett periodikájából⁷¹ éppen úgy, mint az emigráns magyar⁷² sajtóból. Urbano Tavares Rodrigues kommunista (de antisztálinista) meggyőződéséhez híven tagja, sőt egyik szellemi irányítója volt már az illegális PKP-nek is, majd az 1975-ös alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon ennek a pártnak a színeiben indult. Bár független gondolkodásmódja konfliktusokat szült a politikai szervezeten belül, sosem szakított vele és barátjával, Álvaro Cunhallal. Urbano Tavares Rodrigues 1974 és 1993 között a lisszaboni egyetem irodalomprofesszora lett (korábban nem kapott katedrát). 1980-ban pedig a portugál írószövetség elnökévé választották. Már magyarországi látogatása előtt is voltak személyes kapcsolatai a szocialista világban, hiszen még a diktatúra idején, a portugál tiltó rendelkezések ellenére ellátogatott

⁶⁸ Urbano Tavares RODRIGUES: *21 dias de luta*. I. m. 43.

⁶⁹ Az életrajzi adatok, pályakép Eduardo P. RAPOSO: *Urbano: o Eterno Sedutor* [Urbano: a mindig elbűvölő]. Colibri, Lisboa, 2015.

⁷⁰ Írt regényt, novellát, drámát, esszét, kritikát. Már az 1960-as években felbukkant a magyar sajtóban *Író és film a mai Portugáliában* című esszéjével. *Filmkultúra*, 1963/18. 169–172. Jóval később jelent meg *Lisszabon* című esszéje Mihancsik Zsófia fordításában. *Magyar Lettre Internationale*, 2005/57. 15.

⁷¹ H. BRAITHBOURD–A. SZURKOV: Az írók termékeny kapcsolatai. *Béke és Szocializmus*, 1964/2. 154. Később egy interjúban maga is beszámolt: Urbano Tavares RODRIGUES: Az író felelőssége. *Béke és Szocializmus*, 1983/3. 120–125.

⁷² Letartóztatások Portugáliában. *Irodalmi Újság* (Párizs), 1964. január 15. 4.

Csehszlovákiába és Kubába, és később is kapcsolatot tartott román irodalmárokkal vagy éppen magyar újságírókkal.⁷³

Feszített program

A portugál újságíró-delegáció 1975 januárjában különbusszal érkezett Bécsből Budapestre. Tavares Rodrigues útinaplóba illő tárcáiból úgy tűnik, az itt-tartózkodásban kevés volt a spontaneitás. A vendéglátók feszített, irányított programot szerveztek Budapesten, Győrben és Szegeden, ahol mezőgazdasági és ipari üzemekbe (Ikarusz, lábatlani papírgyár, Szegedi Ruhagyár) és oktatási és kulturális intézményekbe (Budapesten a közgazdasági egyetemre, valamint a szegedi egyetemre és a szabadtéri játékok színhelyére) kalauzolták a látogatókat. Emellett megbeszéléseket folytattak velük az MSZMP pártközpontjában, a Hazafias Népfront és a szakszervezetek hivatalaiban. A portugál delegációt Vas János (a SZOT titkára), Berend T. Iván (a közgazdasági egyetem rektora), Molnár Béla és Landerer Róbert (a Hazafias Népfront képviselőjében), Szegeden Rácz Lajos (a MÜOSZ elnökségi tagja), Papp Gyula (tanácselnök), Szabó Sándor (a Szegedi Ruhagyár igazgatója), Bereng József (a Szegedi Ruhagyár párttitkára) és Nagy János (külügyminiszter-helyettes) fogadta, aki nem sokkal korábban maga is járt Portugáliában. Találkoztak az újságíró-szövetség tagjaival is, köztük akadt, aki beszélt portugálul. A magyar kollégák elsősorban az 1974-es forradalomról és a dekolonizáció folyamatáról érdeklődtek tőlük.⁷⁴

A programból Tavares Rodrigues a legfontosabbnak és talán a legőszintébbnek a magyar gazdasági reform egyik előkészítőjével, Berend T. Ivánnal folytatott beszélgetést tartotta. A portugál író szerint a két intellektuel rögtön megtalálta a közös hangot, talán

⁷³ Magyar újságíró kollégáját ő kalauzolta 1974-ben Lisszabonban. MAKAI György: Lisszaboni napló. *Ország-Világ*, 1974. július 3. 8. Néhány hónappal a portugál újságíró-delegáció Budapestre érkezése előtt Makai tanulmányúton járt az ibériai országban, és *Lisszaboni napló* címmel hatrészes cikksorozatot közölt az *Ország-Világ* 1974/27–32. számaiban.

⁷⁴ Urbano Tavares RODRIGUES: *21 dias de luta*. I. m. 48.

éppen ez a nagyrabecsülés volt a kevés valóban önálló meglátás egyike, amit a szerző magyarországi tapasztalatai nyomán megfogalmazott.⁷⁵ Lelkesítették ugyan a szélesebb körben zajló találkozók is, a „három-négy órás szabad eszmecsere” a szegedi egyetem tanáraival és diákjaival, akik először találkoztak portugálokkal,⁷⁶ vagy a látszólag spontán kép arról, hogyan szórakoznak esténként a budapestiek, fagyaltozva, táncolva, vodkát vagy tokajit iszogatva.⁷⁷ Azonban ezek a helyzetek – ahogy az a majdnem ötvenéves szövegből is érezhető – kirakatszerűnek hatnak. Azzal kapcsolatban, hogy az emberek hogyan élnek Magyarországon, valóban boldogok-e – ahogy Urbano Tavares Rodrigues feltételezi leginkább a funkcionáriusoktól hallottak nyomán – a megvalósult közösségi társadalomban, mely ugyanakkor tiszteli az egyént,⁷⁸ nos, erről valójában kevés fogalmat alkothatott.

Figyeli az arccokat, de a magyarokról kialakult nyugati sztereotípiáktól nehezen szakad el. „[A] világos szemekben bujkáló ázsiai mosoly – írja – (nincs határozott magyar típus, bár a határon átlépve igenis tapasztalható egyfajta sajátos, szervilizmustól mentes kedvesség, érdeklődés a külföldi iránt, a magyarok kifejezett vágya, hogy megismertessék hazájukat, amire büszkék.)”⁷⁹ A szegedi ruhagyári munkásnőkről feljegyzi, hogy „általában szépek és vidámak, kacéran öltöznek – miniszoknyák, élénk színek –, tekintetük keleties vagy germán típusú; vannak köztük cigányok, az ő viselkedésük tartózkodóbb”.⁸⁰

Urbano Tavares Rodrigues, a lelkes megfigyelő, aki hinni akar

A lisszaboni újságíró vendégekre záporoznak az adatok, és Tavares Rodrigues igyekszik a lehető legpontosabban lejegyez-

⁷⁵ Uo. 54–56.

⁷⁶ Uo. 66.

⁷⁷ Uo. 68.

⁷⁸ „Budapeste: a alegria de viver, a organização coletiva de vida que respeita a individualidade de cada um” Uo. 47.

⁷⁹ Uo. 41–42.

⁸⁰ Uo. 67.

ni mindent. Neveket, helyszíneket, tisztségeket. A nemzetközileg forgó nevekkal (Lukács, Kádár) nincs is komoly probléma, csak a furcsa, ismeretlen hangzásúaknál fordul elő elírás.⁸¹ Talán egyetlen igazán szembetűnő és a magyar olvasó számára mulatságos tévedése – miközben a kádári konszolidáció hivatalos álláspontjával teljesen egybevágó történelmi áttekintést ad 1919-ről, a magyarországi munkásmozgalmi tradícióról, a Horthy-rendszerről, az 1948–1956 közötti időszak „súlyos hibáiról” –, hogy Rákosi és Rákóczi nevét összekeveri.⁸²

Urbano Tavares Rodrigues útirajzaiban jó hoteleket és éttermeket, elegáns sugárutakat említ, és feltűnnek bennük a kötelező turisztikai nevezetességek is.⁸³ Az új lakótelepeket „a szocializmus legendás, modern és kényelmes építészeti” megoldásainak nevezi.⁸⁴ Lelkesedése kritikái észrevételt nem enged meg.

A puha diktatúra szelíden terelgeti portugál vendégeit 1975-ben, és ezek az amúgy is pozitív várakozásokkal érkezett vendégek nemcsak a részletekben, de a nagyobb összefüggésekben is leginkább azt látják a vasfüggöny mögött, amit a kádári konszolidáció kifelé mutatni akar.⁸⁵ Tavares Rodrigues hagyja magát terelni, nem tesz fel kényes kérdéseket. Jó szándékú kötete híven közvetíti a portugál olvasók felé a sikereket, méghozzá – világlátott intellektuel módjára – viszonylag színesen (mindenesetre a késő *marcelizmus*ban született, fent idézett szövegeknél árnyaltabban), mégis egyetlen perspektívából festve le a magyar viszonyokat. Egyenesen magyar csodáról (*o milagre húngaro*) beszél, aminek a legszegényebb nyugat-európai országból érkezett

⁸¹ Vás [Vas] János (Uo. 43.), Bereno [Berend] T. Iván (Uo. 55.), Petőfi [Petőfi] (Uo. 59.).

⁸² „Kádár János – írja – börtönben volt Rákóczi [sic!] személyi diktatúrája idején.” Uo. 43.

⁸³ A budai Várhegy a palotával, a Halászbástya, a Szabadság-szobor, a „romantikus” Margitsziget és az Árpád híd (Uo. 41.); az Engels tér, a Vörösmarty tér „barokk kőcsipkéi”, a „Milánóra emlékeztető” Párizsi udvar, a Lenin-szobor, a Király fürdő, „tetején a török félholddal” (Uo. 55.); az alföldi táj, a Tisza, a szegedi Fehér-tó (Uo. 65.).

⁸⁴ A József Attila lakótelep, Angyalföld, Zugló és Óbuda épületei. Uo. 47.

⁸⁵ Ez leginkább a szakszervezetek jog- és érdekvédelmi szerepének és a Hazafias Népfront jelentőségének túlértékelésében, illetve a KGST működésének idealizálásában mutatkozik meg. Uo. 43–44., 61–62., 69.

utazó számára a legfontosabb ismérvei: a viszonylag magas élet-színvonal, a teljes foglalkoztatottság, az ingyenes egészségügy és oktatás, valamint „a megbecsülés, a függetlenség és a derűs élet lehetősége”⁸⁶ az emberek számára. A magyar rendszerben a mindenki számára adott társadalmi egyenlőség megvalósulását látja,⁸⁷ valamint az értékválasztás szabadságát a tudományos és kulturális élet virágzásában.⁸⁸ Cenzúramentes és színvonalas tévé- és rádióműsorról ír,⁸⁹ bár erről önálló fogalmat aligha alkotott néhány nap alatt, nyelvtudás nélkül, így ebben az esetben is inkább csak beszélgetőpartnerei elmondására hagyatkozott. Ahogy annak a teljesítménynek, a konkrét programoknak a megítélésében is, amelyekkel a vendéglátó 1945 óta agrárországból közepesen fejlett ipari országgá vált, és amelyekkel a nyugati életszínvonalat kívánta megközelíteni,⁹⁰ például az iparfejlesztéssel és az agrárreformmal (a háztáji gazdálkodás lehetővé tételével,⁹¹ a tanyavilág modernizálásával⁹²), az újjáépítési és lakásépítési programmal,⁹³ illetve az olyan szociális vívmányokkal, mint a sok bölcsődei férőhely vagy a hároméves gyermekgondozási segély és szabadság.⁹⁴

Urbano Tavares Rodrigues mint elkötelezett eurokommunista csak helyeselni tudja azt a külpolitikai nyitást, amire vendéglátói maguk is büszkék: Magyarország a marxizmus–leninizmus feladása nélkül igyekszik hidat képezni Kelet és Nyugat között – írja –, a békés egymás mellett élés jegyében.⁹⁵ Ennek egyik legfontosabb hozadékát számára az ipar és a mezőgazdaság exporteredményei jelentik, melyek mind a KGST-országokkal, mind a nyugati partnerekkel jelentősen és folyamatosan javulnak.⁹⁶ Ez

⁸⁶ „[...] a possibilidade de viver com dignidade, independência e alegria.” Uo. 43.

⁸⁷ Uo. 58.

⁸⁸ Uo. 47.

⁸⁹ Uo. 48., 69.

⁹⁰ Uo. 50.

⁹¹ Uo. 56.

⁹² Uo. 53.

⁹³ Uo. 57.

⁹⁴ Uo. 57–58.

⁹⁵ Uo. 69–70.

⁹⁶ Uo. 55–56., 67.

a siker pedig impresszív a portugál megfigyelők számára, akiknél az 1970-es évtizedben szintén napirenden voltak a hasonló diverzifikációs törekvések.

A *21 dias de luta* című kötetet olvasva úgy tűnhet, a portugál író magyar vendéglátói gyanútlan szócsöveként tért haza. Tavares Rodriguesnek azonban megvoltak a saját belpolitikai céljai. 1975 márciusban – kiélezett közhangulatban⁹⁷ – kezdődött a választási kampány, amelynek előkészítésében az értékes, követendő magyar modell felmutatása, a vasfüggöny mögött működő, igazságos társadalom megvalósíthatóságának ideája hatásosan növelhette a baloldal kínálta alternatíva vonzerejét. Az újságírók tudósításai éppen akkor jelentek meg a portugál lapokban, mikor a koalíciós ideiglenes kormány Lisszabonban nagyszabású gazdasági reformprogramot jelentett be a választások előtt néhány nappal. A kormány az ország igen súlyos gazdasági helyzetét az állami szektor jelentős kiterjesztésével kívánta megoldani.⁹⁸ A miniszterelnök pedig határozottan kijelentette: „Az intézkedések félreérthetetlenül megmutatják, milyen irányban akarjuk fejleszteni forradalmunkat. [...] Meg akarjuk erősíteni a demokráciát és – átmeneti időszak után – a szocializmus útjára akarunk lépni. Ez hosszú távú célunk, ez a végső célunk.”⁹⁹

A kétpólusú világban, mint tudjuk, a lisszaboni politika végül a többpárti demokrácia, a kapitalista gazdaságmodell és az

⁹⁷ A jobboldali, antimarxista Spínola tábornok, a korábbi ideiglenes köztársasági elnök sikertelen visszatérési kísérlete szintén 1975 márciusában volt. SZILÁGYI Ágnes Judit–RACS Marianna Katalin: I. m. 494.

⁹⁸ „[A]zonnali hatállyal államosították az elektromos energiatermelést és -elosztást, a vasúti, hajó- és légi közlekedést, a nagy belföldi kőolajvállalatokat, valamint a vasipart. Az ideiglenes kormány 500 hektárban állapította meg a földbirtokok, illetve 50 hektárban az öntözött földterületek magántulajdonának felső határát. Az ezen felüli birtokrészeket kisajátítják. [...] Intézkedéseket hoztak arról, hogy a nagyfeszültségű villamos energiát előállító és elosztó 14 vállalat után, egy későbbi időpontban állami kézbe veszik az alacsony feszültségű villamos energia termelését is. Hasonlóan járnak el a nagyobb bányavállalatokkal, a nehézgépipari vállalatokkal, a dohány-, a cement-, a cellulóz-, a műtrágya-, a gyógyszer-, a hajó- és a sörgyárakkal, valamint a petrolvegyszeti gyárakkal. (A nagyobb bankokat és biztosítótársaságokat március 14-én vonták állami ellenőrzés alá.)” Portugáliában kiterjesztik az állami szektort. *Világgazdaság*, 1975. április 17. 1.

⁹⁹ Vasco dos Santos Gonçalves (1921–2005) ezredes szavait idézi. Uo.

Európai Közösség mellett kötelezte el magát. A mai portugál olvasó azonban akár egy reptéri könyves standon is megvásárolhatja Urbano Tavares Rodrigues kötetének új kiadását, és furcsa, ötvenesztendős időkapuszulát kap a kezébe, amely most már leginkább arról informál, hogy milyen volt a vasfüggöny mögötti Magyarország idealizált önképe az enyhülés időszakában.

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a portugál nyilvánosság horizontjára az 1970-es évek közepén, abban a korszakban, amit határozott történelmi cezúraként vágott ketté a szegfűs forradalom, ha nem is túl nagy súllyal, de a korábbi teljes ignoranciát mindenképpen megtörve felkerült a vasfüggöny mögötti világ, benne Magyarország is, és a régiókkal foglalkozó kötetek kerülhettek az olvasókhhoz. Az értelmiség vitatta a szocialista országokhoz való viszonyulást. A fent elemzett szövegek azonban arról is árulkodnak, hogy szerzőik, akik mindkét időszakban nemcsak saját érdeklődésüktől vezérelve, de a kormánypolitika bizonyos ösztönzésére is írtak, nyilatkoztak erről a témáról, valójában elég szűkös és egysíkú forrásból merítették ismereteiket. Szövegeiken leginkább sajátos, portugál problémák prizmáján át látták, láttatták a közép-kelet-európai térséget, még azután is, hogy az ideológiai szembenállás megszűnésével és az újradermatizálódás folyamatával az érdeklődés intenzitása alapvetően növekedett meg irányunkban.